

Турумбаева Ч.

ЗАЛКАР ЫРЧЫ – ОБОНЧУ

Турумбаева Ч.

ИЗВЕСТНЫЙ ПЕВЕЦ – КОМПОЗИТОР

Ch. Turumbaeva

RENOWNED SINGER – COMPOSER

УДК: 346:244/66

Бул макала залкар ырчы – обончу Рыспай Абдыкадыровдун чыгармачылыгына арналган.

Кыргыз элинин тарыхына из сала турган болсок, ал тээ байыркынын тереңиндеги Гунндардын дооруна алып барат. Аны тарыхчылар далилдеп беришти. Элибиз өзүнүн нарктуу салт-санаасы, үрп-адаты, бийик маданияты менен кыргыз деген улутун сактап, дүйнө жүзүндөгү эң улуу эл катары эсептелүүсүнүн далили чыкты. Кыргыз элинин бүтүндөй жашоо-тиричилигин музыка коштоп келгендиги бизге маалым. Эл ичинде аспаптык (комузчулук, кыл кыякчылык, чоорчулук ж. б.) аткаруучулук өнөрү менен катар эриш аркакта, ырчы-акындык өнөрү да өнүгүп-өсүү менен бүгүнкү күнгө келип жетти. Негизи элдик ырчы-акындык өнөр үч чоң багытта калыптанып, өсүп-өнүгүп келгендиги бизге белгилүү. Алар: ырчы – обончулук, төкмө – акындык жана дастан айтуучулук. Элдик ырчылык өнөрдү жаратып, сактап, өнүктүрүп, улам кийинки урпактарга калтыргандар – эл ичинен чыккан чыгаан музыканттар болгондугу бизге маалым. Ал музыканттардын чыгармаларын угуп, улам кийинки урпактар өздөрүнүн аткаруучулук дараметине жараша, автордун өзүндөй кылып аткарууга, алардын жолун жолдоого аракет жасашып, алардай өнөр ээси болууга бел байлашкандар аз эмес болгон. Бул жагдайда, алар эл ичинде салтка айланган устат – шакирттик жол менен өнөрлөрүн өркүндөтүшкөн. Кудай берген таланты бар ырчылар, элдик нукура ырчылык аткаруучулук өнөрүн, салттуу аткаруучулук мектебине айланып, классикалык үлгү катары, муундан – муунга өткөрүп, өнүктүрүп келишти.

Бизге жогоруда айтылган Гунндардын доорундагы Керк аттуу ырчы – акындын, Усундардын мезгилиндеги Була деген ырчы – акындын, Манастын убагындагы, Кара Төлөк, Жайсаң ырчы – акындардын, кийинки Чынгыз хандын тушундагы Бука ырчынын, XIV кылымдагы атагы чыккан Асан кайгынын аты эл ичинде кеңири тарап, уламышка айланган. Даректери бизге кеңири жеткен XIX кылымдагы ырчы – акындарыбыз Калыгул Бай уулу (1785 – 1855), Балык Кумар уулу (1793 – 1873), Айтыке (1816 – 1887), Арстанбек Буйлаш уулу (1824 – 1878), Чонду Койчуман уулунун (1826 – 1916), Бурулча Осмонбек кызы (1836 – 1918), кийинки тоо булбулу Токтогул баш болгон, Эшманбет, Сагынбай, Боогачылар, алардын учугун улаган XX кылымдын

биринчи жарымындагы Тоголок Молдо, Калык Акы уулу, Осмонкул Бөлөбала уулу, Барпы Алыкул уулу, Алымкул Үсөнбай уулу, Коргол Досу уулу, Атай Огонбай уулу, Муса Бает уулу, Мыскал Өмүркан кызы, Бетемир Эгинчи уулу, Абдыкалый Темир уулу, Шекербек Шуркул уулу ж. б., Ал эми XX кылымдын экинчи жарымындагы алардын шакирттери Токтосун Тыныбек уулу, Эстебес Турсуналы уулу, Ашыраалы Айтаалы уулу, Тууганбай Абды уулу, Жумамүдүн Шералы уулу, Асек Жумабай уулу, Замирбек Үсөнбай уулу, Рыспай Абдыкар уулу ж. б. сыяктуулардын чыгармачылыктары бизге кеңири белгилүү болду. Алардын ар бири, өздөрүнө мүнөздүү ырчы-обончулук, төкмө-акындык өнөрдүн салттуулугун сактап, өнүктүрүшкөн. Элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүнүн салттуулугунун негизинде алардын ар биринин ырчылык мектеби бар десек да жаңылышпайбыз.

Элдик ырчы-акындар өзүлөрүнүн чыгармаларын ар кандай жанрларда жаратып, сактап, эл арасына жайылтып, өнүктүрүшкөн. Аларды аткарууда да, салтка айланган түрдүү ыкмаларды колдонушкан. Жогоруда ысымдары аталган таңдайынан бал тамган, ырчы-обончулардын аткаруучулук репертуарынын негизин эл, жер, жашоо-тиричилик жөнүндөгү чыгармалар түзгөн. Алардын аткаруучулук жагдайларына көңүл буруп, салыштырмалуу карап көрсөк, алар улуттук аткаруучулуктун салттуулугун сактагандыгын, алардын ар бири өзүлөрүнүн табигый шык-жөндөмүнүн, чыгармачылык жана аткаруучулук дараметинин деңгээлине жараша кыргыз элдик ыр маданиятын байыткандыгын байкайбыз. Демек, алар бүгүнкү күндөгү ырчылык өнөрдүн баа жеткис мурастарынын үлгүлөрү.

XX кылымдын экинчи жарымындагы элдик ырчы-обончулук өнөрүндө, улуу устаттардын аткаруучулук салттуулугун сактоо менен андан четтебей, өзүнүн чыгармачылыгы менен аткаруучулуктун бөтөнчө түсүн, жаңыча ыкмасын жараткан залкарларынын бири – Рыспай Абдыкадыр уулу болду. Анын таланты Муса, Атай сыяктуу кыргыз элдик музыкалык маданиятындагы кылымдар карытып, бир гана келе турган залкар таланттардан десек жаңылышпайбыз.

Рыспайдын үнү өзүнө гана тиешелүү мүнөздөгү, абдан кооз-көркөмдүү тембрдеги, бийиктик ченеми менен, лирикалык тенор. Ал ырларынын өтө татаал кайрыктарын, үнүнүн өтө ийкемдүүлүгү, чеберчилиги менен ийине жеткизе, эч кыйынчылыксыз

көкөлөтө эркин оболотуп созуу менен, ар бир ырынын ажарын ачып, жогорку аткаруучулук маданият деңгээлине жеткирүү менен жалпы элге тартуулаган. Анын репертуарындагы аткарган чыгармалары түрдүү мүнөздүүлүктү жана мазмундуулукту камтыган. Алсак, эл-жер жөнүндө «Кыргызстан», «Туун илинсин желбиреп» (сөзү И. Иаковдуку), «Сагынан тууган жер сени» (сөзү Б. Алыбаевдики), «Кыргызстан – эрдиктердин мекени» (сөзү К. Ташбаевдики), «Өскөн жер» (сөзү С. Дүйшөналиевдики) ж. б. Жаратылыш, табият көркөмдүгү, ажайып кооздугу тууралуу Ала-Тоо жергесинин тоодон аккан тунук булагын, чокусун баскан булутун, аскасы асман тиреген келишимдүү келбетин сүрөттөгөн «Ала-Тоо» (сөзү К. Жуманазаровдуку), Сары-Челек көлүнүн кереметтүүлүгүн сүрөттөгөн «Сары-Челек көлгө бир арзуу» (сөзү С. Дүйшөналиевдики), Суусамыр жергесин сүрөттөгөн «Суусамыр» (сөзү К. Жуманазаровдуку), жыпар жыты буркураган түркүн гүлдөр жайнаган жайлоодогу жашоо, анын ажайып кооздугу, берилген «Жайлоодо» (сөзү М. Буларкиеваныкы) ж. б.

Рыспайдын чыгармаларынын дээрлик көпчүлүгү лирикалык темага арналган. Атасак, «Издейм сени» (сөзү Ж. Мамытовдуку), «Ой, бото көз» (сөзү Т. Касымалиевдики), «Алтынчы күнү кечинде» (сөзү Мар Алиевдики), «Ак куулар сени сагынаар» (сөзү Э. Турсуновдуку), «Жолугаарым билгемин» (сөзү Б. Алыбаевдики), «Алмашым» (сөзү автордуку), «Койчунун ыры» (сөзү Т. Салиевдики) ж. б. Залкар обончунун ырларынын бардыгы өзүнүн аткаруусунда аккордеондун коштоосунда ырдоого ылайыкталып жазылган. Кийинчерээк таланттуу ышкыбоздор комуздун коштоосунда да ырдоого өтүшкөн. Анткени, ал ырлардагы элдик салттуулук сакталган

кайрыктары комуздун коштоосунда ырдоого мүмкүнчүлүк берүүдө. Мына биз ушул жагдайы боюнча сөз кылалы. Кээ бир аткаруучулар Рыспайдын ырларынын комуздун коштоосунда аткаруу өтө татаалдыгын жана мүмкүн эместигин айтышат. Ооба, анын ырларын комузда коштоо татаал келет. Ырчынын баардык эле ырлары комуздун коштоосуна келе бербейт. Бирок, жалпы ырларынын ичинде, комуздун коштоосуна ылайыгы туура келген ырлары арбын. Мында маселе, аларды комуздун толгоолоруна жана тоомдоруна ылайык келтирип, иштеп чыгуунун керектигинде. Мына ошондо гана, комуздун коштоосунда ырдалган ыр өзүнчө жагымдуу көркөм сапатка ээ болуп, уккулуктуулугу артып, ажары ачылат. Бул жагдайда ырчынын сөзсүз түрдө комузда чебер ойной билүүсү талап кылынат. Анткени, таланттуу обончунун ырларынын дээрлик көпчүлүгүнүн добуш бийиктик ченеми (диапазону) өтө кенен болгондуктан, комузда ырдын кээ бир кайрыктарында тоом которуп ойноонун зарылдыгы талаптуу. Эң алды ырлардын комузга ылайык тональностун аныктап алуу керек. Мисалы, «Алтынчы күнү кечинде» аттуу ырын комуздун коштосунда ырдоого абдан ылайыктуу. Себеби, бул ырдын жалпы түзүлүшү, стили, кайруулары, мүнөзү, мазмуну элдик салттуу ырларга жакындашып кетет. Биздин мисалыбызда, ыр ми-минор тональностунда берилди. Ырдын киришүүсү, алгач комуздун I тоомунда ойнолуп башталат. Орточо жүрүштө башталган кайрыктын добушу бара-бара күч алып, аккорддуу добуштар менен коштолуп, IV тоомго өтүү аркылуу ырдын үчүнчү, төртүнчү кайрыктары толугу менен ойнолуп келип, кайрадан добушу басандап, баштапкы абалга келүү аркылуу, ырчыга кезек берүү менен, комуздун коштоосу улантылат:

Комуз

I тоом

IV m.

f

I m.

mf

Ал мез-гил ме - нин э - сим - де,

tr

Орточо

Ырдын кулминациясы үчүнчү кайрыкта өтөт. Комуздун коштоосу IV тоомго өтүү менен, ырчы менен унисондо жүрүп, үчүнчү, төртүнчү тактылардагы созулма добуштар, сегиздик, он алтылык ноталарда, өзүнө мүнөздүү ыргактарда коштолуу менен, меццо фортеде ойнолот:

Кульминация аяктоо менен төртүнчү кайрык баштапкы жүрүштөгүдөй күч-кубаттуулукта ойнолуп, аягында соңку кайрык акырындык менен

добуштун күч-кубаттуулугу басаңдап, комуздун төмөнкү регистрдеги добуштары I тоомдо ойнолуу менен пианиссимо до бүйтөт:

Залкар обончу – ырчынын элдик ырчы – обончулуктун салттуулугун сактоо менен жаралган ырларынын дагы бири – «Кылчактап неге карадың». Бул ырдын жалпы түзүлүшү, мүнөзү, мазмуну, өлчөмдөрү элдик ыр «Сары-Ой», Сооронбектин «Сулуулар болсо бир болсо», Мыскалдын «Карындаш», Бектемирдин «Алымкан» сыяктуу ырлары мүнөздүү келип, анда салттык кайруулардын колдонулушун байкайбыз. Ыр ми-минор тональностунда, комуздун коштоосунда иштелип чыккан. Шашпай, кыялдануу менен, кенен, созо ырдалган бул ыр, 5/8, 2/4, өлчөмдөрүнүн кезектешип

алмашуулары менен түзүлгөн. Акын Н. Байтемировдун сөзүнө жазылган бул обон, сөзү менен айкалышып, мазмуну менен мүнөзү да төп келишип, комуздун коштоосу да ырдын өзүнчө бир керемет ажарын ачып турат. Ырда комуздун киришүүсү IV тоомдо, 5/8 өлчөмдөгү такты менен башталып, экинчи тактыда өлчөм 2/4 кө алмашып, кайрык I тоомго өтүү аркылуу, акырындап барып, төрт тактыдан кийин, тоникалык үчүндүү аккорддорду сыдыра алуу менен, ырчыны коштоо улантылат:

Шашпай, кыялдана

Ырдын үчүнчү кайрыгында, комуздун коштоосу төртүнчү тоомго өтүп, добуштун күч – кубаттуулугу артаат. Бул кульминациялык чеге үч тактыга гана созулуп, кайрадан I тоомго өткөн төрт

тактылуу соңку кайрык добуштардын күч-кубаттуулугу акырындык менен басаңдап, алгачкы абалына келип, тоникалык үчүндүү аккорддор менен ыр аяктайт:

13

сыр-ды/ач - сам. А - кы - рын арт-ка че - гин -
IV т.

18

дым (да), Жо - лу - на тос-коол кыл - бас - тан.
I т.

Шашпай, токтоо мүнөздөгү «Жолугусуз мага бекер сиз» аттуу ыры да, жанга жагымдуу, уккулуктуулугу менен өзгөчөлөнөт. Бул ыр алгач комуздун IV тоомунда меццо фортеде башталып, добуштар бара – бара фортеге жеткирилет да, жетинчи тактыдан баштап I тоомго өгүү менен, добуштардын күч – кубаттуулугу акырындап,

тоникалык үчүндүү аккордор тиешелүү ыргактарда ырчыга кезек берет. Фортеде башталган ырчынын кезегин коштогон аккорддор өз ыргагы менен меццо фортеде ойнолот. Комуздун жүрүшү обондун мүнөзүнө жараша, тиешелүү добуштар жана аккорддор менен ырдын аягына чейин коштолот:

Шашпай

IV т. I т.

mf *f*

Жо-лу-гуп-суз ма-га бе-кер-сиз,

Не бол-ду деп чо-чуп ке-тээр-сиз.

Бир кез-де-ги ы-нак жа-рым-дын, Жай су-раш-сам

жай су-раш-сам кур-бу-су/э - кен - сиз.

Рыспайдын чыгармачылыгында балдар темасы да орун алган. Анын балдар үчүн «Мектебим», «Балаты», «Кара чыйырчык досума», «Эжекемдей боломун» сыяктуу ондогон ырлары жарык көргөн. Балдарга арналган чыгармаларынын ичинен «Өзүбүз» аттуу тегиз ыргактуу, көңүл-куунак мүнөздөгү ырына көңүл буралы. Бул ырдын сөзүн талдай келсек, мектептин айланасынын көркөм – кооздугу, андагы окуучулардын күндөлүк турмушу тууралуу сөз болууда. Мына ушуга байланыштуу бул ырдын атын «Биз окуган мектепте» деп атасак дурус болчудай. Бүгүнкү күндө ыр мектеп

окуучуларынын репертуарында комуздун коштоосу менен ырдалып жүргөнүн кезиктиребиз.

Бул ыр комуздун коштоосунда ля – минор тональностунда иштелип чыккан. Оюнга тойбой турган мезгилдеги мектеп окуучуларына ылайык жазылган көңүл-куунак мүнөздөгү ыр адеп, комуздун IV тоомунда фортеде ойнолуу менен киришүүсү башталат. Сегиз тактыдан турган киришүүнүн жетинчи, сегизинчи тактыларында, акырындык менен добуш күч-кубаттуулугу басаңдап, аспаптын коштоосу меццо пианого өтөт. Ал эми ырдоо комуздун коштоосу I тоомго өтүү менен меццо фортеде башталат:

Ылдам

IV т. I т.

f *mf*

Биз о - ку - ган мек-теп-тин, Ай - ла - на - сы ка - ра бак.

tr

Он үчүнчү тактыдан баштап добуш кубаттуулугу барган сайын күч алат да, он бешинчи тактыда кульминация башталып, комуздун унисондуу коштоосу аягына чейин жандуу мүнөздө ойнолот:

f *mf*

Сер - гек - те - нип күн са - йын, Се - йил-дей - биз а - ра - лап.

IV т.

Сер-гек-те- нип күн са - йын, Се-йил-дей-биз а - ра - лап.

Жогоруда биз комуздун коштоосунда аткарууга ылайык келген бир нече ырларын мисал келтирдик. Залкар ырчы – обончунун чыгармалары элдик ырларга мүнөздүү үндөшүп кетет. Анын ырларынын баардыгы аккордеон менен коштоого ылайык жазылса да, комуздун коштоосунда аткарылган ырларынан, биз өзүн көркөм – кооздукту, кайталангыс түстү, түрдүү боекторду, жанга жагым, уккулуктуу сапаттарды таба алабыз.

Эзелтеден бери кыргыз элинин ырчылык аткаруучулук өнөрүндө нечендеген чыгаан ырчы – обончулар чыгышкандыгы бизге маалым. Рыспай биздин заманда чыккан ошол залкарлардын бири болду. Рыспайдын ырчы – обончулук өнөрү өзүнө гана тишелүү мүнөздөгү кайталангыс өнөр экендиги жалпы элге белгилүү. Бүгүнкү кезде анын чыгармалары эл ичине терең сиңип, кыргыздын элдик классикалык ырларынын арасынан орчундуу орунду ээледі.

Рецензент: д.соц.н. Салморбеков Р.